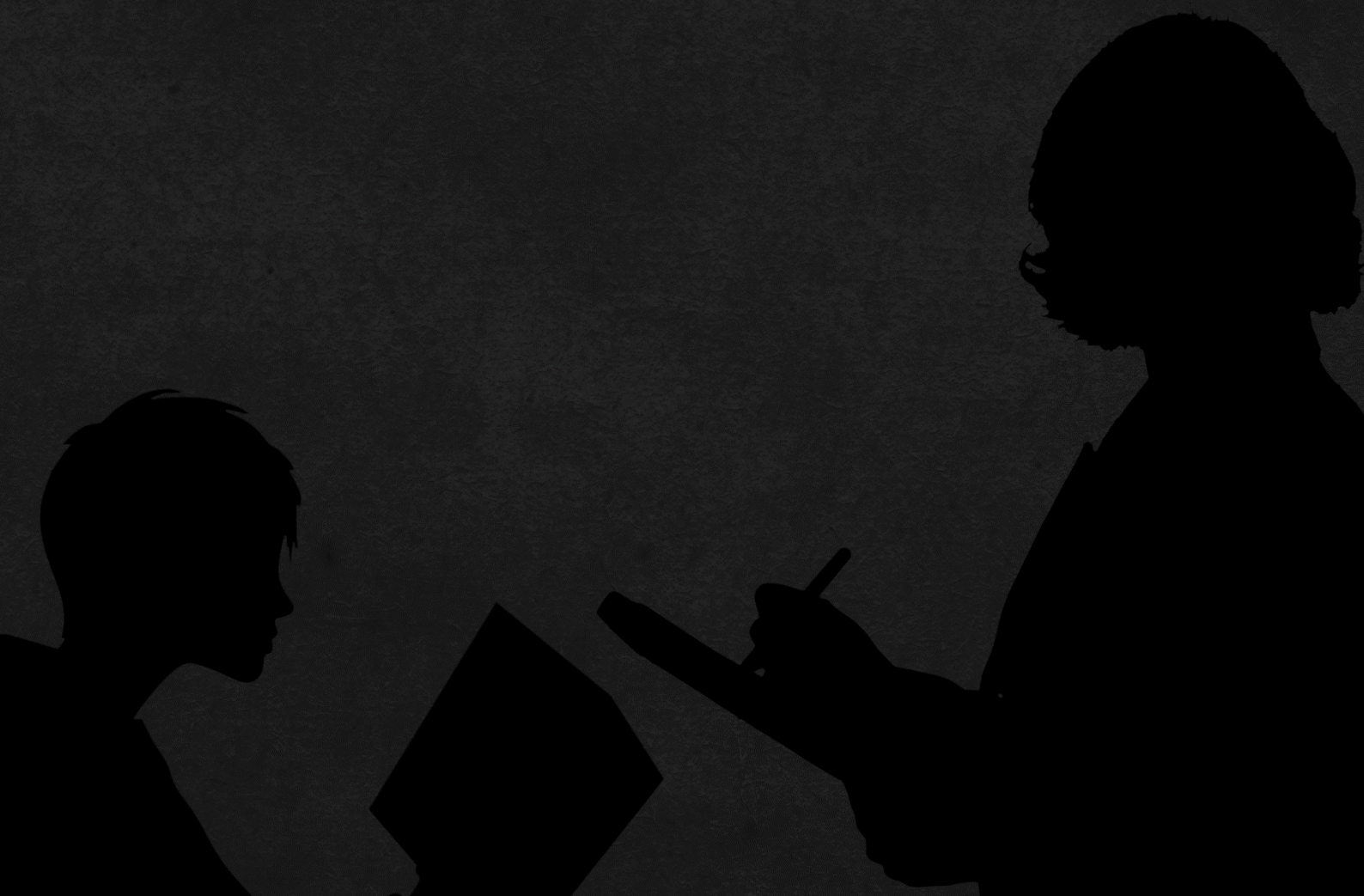

TAJNE NAUCZANIE W POWIĘCIE ZAMBROWSKIM

WALKA I MARTYROLOGIA NAUCZYCIELI
W OKRESIE II WOJNY ŚWIATOWEJ 1939-1945

LUDWIK ŻELECHOWSKI

ZAMBRÓW 1972

Cyfrowe wydanie opracowane przez Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów

WSTĘP

Tajne nauczanie w okresie okupacji hitlerowskiej stanowi piękną kartę w dziejach polskiego szkolnictwa. Prowadzone w warunkach największego niebezpieczeństwa jest dowodem ofiarnej pracy szerokich rzesz polskiego nauczycielstwa, a w tym i skromnej części nauczycielstwa obecnego powiatu zambrowskiego. Tajne nauczanie jest także dowodem wielkiej i patriotycznej odpowiedzialności tych wszystkich, którzy w czasach okupacji hitlerowskiej nie wahali się poświęcić dla dobra polskich dzieci swoich sił, umiejętności i zapału, oddając niejednokrotnie to, co najważniejsze i najbardziej cenne – swoje życie.

To powód dumy dla tych, którzy brali udział w tajnym nauczaniu, piękne wspomnienia dla wszystkich, którzy byli uczestnikami tajnych kompletów.

Od tamtych dni minął bardzo długi czas. Zatarł w pamięci wiele szczegółów, w różne strony kraju rzucił nauczycieli i uczestników tajnego nauczania, stworzył wiele trudności dla opracowujących to zagadnienie.

Niniejsza monografia jest próbą przedstawienia drobnej części ogromnego wysiłku i walki nauczycielstwa polskiego na terenie obecnego powiatu zambrowskiego. Próbą zobrazowania ogromnych korzyści w zakresie kształcenia młodzieży i jej wychowania w jakże trudnym dla naszego narodu okresie.

Autor monografii był w okresie okupacji hitlerowskiej jednym z uczestników tajnego nauczania w Zambrowie. Wychodząc z założenia, że ten piękny okres szkolnictwa powinien być jak najdłużej zachowany w pamięci, podjął się opracowania niniejszej pracy.

1. CHARAKTERYSTYKA POWIATU ZAMBROWSKIEGO

Położenie geograficzne

Według opublikowanej przez J. Kondrackiego próby ustalenia fizyczno-geograficznej regionalizacji Polski Zambrów i powiat zambrowski leżą w południowo-wschodniej części subregionu fizyczno-geograficznego pod nazwą Międzyrzecze Łomżyńskie, na polodowcowej falistej morenie dennej.

Badania Instytutu Geografii Polskiej Akademii Nauk nad wewnętrzną strukturą województwa białostockiego pozwalają stwierdzić, że powiat zambrowski należy do tzw. subregionu zachodniego, którego głównym ośrodkiem jest Łomża.

Miasto i powiat leżą na zachodniej części województwa. Powiat zambrowski graniczy kolejno: na północy z powiatem łomżyńskim i powiatem monieckim, od wschodu z powiatem wysokomazowieckim, od strony południowej i częściowo zachodniej z powiatem ostrowskim.

Historia miasta i powiatu

Powiat zambrowski został utworzony na podstawie rozporządzenia Rady Ministrów z 11 sierpnia 1954 roku. Został on wyłączony z ziem powiatu łomżyńskiego obejmujących wówczas następujące gminy: Chlebotki z siedzibą w Zawadach, Rutki, Kołaki, Puchały, Szumowo, Długobórz z siedzibą w Zambrowie oraz miasto Zambrów. Od 6 grudnia 1954 roku w miejsce dotychczasowych gmin utworzono 21 gromad (bardzo zróżnicowanych pod względem jakości ziemi i wielkości powierzchni).

Na początku 1957 roku z powiatu zambrowskiego wyłączono gromady: Gniazdowo, Lubotyń Stary, Podbiele i włączono je do powiatu ostrowskiego w woj. warszawskim, a z powiatu ostrowskiego włączono gromady: Paproć Duża, Kroczi i Skarzyn Stary. Jesienią 1957 roku została wyłączona gromada Turobin Stary (do powiatu ostrowskiego), gromadę Pniewo włączono do powiatu łomżyńskiego, natomiast Zaręby-Bolędy do powiatu wysokomazowieckiego. Gromadę Tarnowo-Goski zlikwidowano 1 stycznia 1972 roku. Według stanu na 1 marca 1972 roku powiat zambrowski liczy ogółem 193 wsie w 12 gromadzkich radach i jedno miasto, którym jest oczywiście Zambrów. Gromadzkie Rady Narodowe znajdują się w następujących miejscowościach: Chlebotki, Zawady, Zambrzyce-Króle, Rutki, Kołaki, Puchały, Wygoda, Srebrna, Szumowo, Laskowiec, Długobórz, Zambrów. W Zambrowie znajduje się Miejska Rada Narodowa.

Okres przedwojenny

Brak jest dokładnych danych o powiecie zambrowskim, ponieważ od roku 1954 ziemie

obecnego powiatu stanowiły część składową powiatu łomżyńskiego. Na podstawie roczników statystycznych i zachowanych danych Zambrów w roku 1928 liczył 8445 mieszkańców, w tym 1200 osób przypadało na garnizon wojskowy. Struktura ludności, wyznaniowa i zawodowa nie była jednolita. 57% ludności stanowili Żydzi. 30% ludności utrzymywało się z rolnictwa, 16% z handlu, a pozostałym 54% stanowili rzemieślnicy i ludność utrzymująca się z innych zawodów.

W 1939 roku miasto liczyło łącznie z garnizonem wojskowym około 9,5 tys. mieszkańców. Na terenie miasta istniały wówczas dwie szkoły powszechne 7-oddziałowe (w tym jedna żydowska) oraz gimnazjum koedukacyjne.

Według danych Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego w Zambrowie w okresie przedwojennym na terenach powiatu zambrowskiego istniały 43 szkoły powszechne, w tym tylko 6 siedmioklasowych następujących miejscowościach: Rutki, Szumowo, Zawady, Puchały, Kołaki i Zambrów.

Okres okupacji

Okręg białostocki (a w tym i ziemie obecnego powiatu zambrowskiego) przeszedł w czasie okupacji hitlerowskiej zupełnie inne koleje losu niż pozostałe rejony Polski. Na obszary województwa białostockiego 1 września 1939 roku wojska hitlerowskie wtargnęły z Prus Wschodnich. Po przegraniu przez Polskę wojny obronnej we wrześniu Niemcy pozostali na terenie Białostoczczyzny zaledwie kilkanaście dni. Wkraczające wojska frontowe Niemiec zdążyły już w pierwszych dniach września dokonać na terenie powiatu masowych egzekucji jeńców wojennych i ludności cywilnej. W Mężeninie zginęło 27 osób. 13 września 1939 roku plutony egzekucyjne Wehrmachtu w bestialski sposób zamordowały w Zambrowie ponad 200 jeńców wojennych, a około 100 raniły.

Okupacja powiatu zambrowskiego trwała do końca września 1939 roku i skończyła się odwrotem wojsk niemieckich na linię demarkacyjną (w wyniku ustaleń z ZSRR), która od strony zachodniej stanowiła granicę powiatu.

Na nasze tereny wkroczyły oddziały Armii Czerwonej i wówczas zostały powołane tymczasowe władze radzieckie organizowane przez działaczy partyjnych i państwowych, którzy na te tereny przybyli z Armią Czerwoną. W skład tymczasowych zarządów i komitetów wchodził również miejscowi działacze lewicowi. Na podstawie dekretu Rady Najwyższej ZSRR z 2 listopada 1939 roku ziemie białostockie zostały włączone do Białoruskiej SRR. Po włączeniu tych ziem wprowadzono nowy podział administracyjny. Utworzono kilka obwodów, a jednym z nich był obwód białostocki, w którym wydzielono trzy rejony

miejskie: Białystok, Grodno i Łomża. Wydzielono także 23 rejony wiejskie.

Od jesieni 1940 roku datuje się na tych ziemiach poważną stabilizację życia politycznego i gospodarczego. We wszystkich szkołach powszechnych na terenie powiatu rozpoczęto naukę według zmienionych programów nauczania.

Od czerwca 1941 roku ziemie powiatu zostają zajęte po raz drugi przez wojska niemieckie. Do chwili utworzenia administracji na zajętych terenach funkcje okupacyjne sprawuje Wehrmacht i działające przy nim grupy do specjalnych zadań – Einsatzgruppen. Po pewnym czasie, 22 lipca 1941 roku, ukazuje się dekret Hitlera mocą którego utworzono okręg Bezirk Białystok. W jego skład weszły obszary byłego obwodu białostockiego oraz kilka rejonów z obwodu brzeskiego i baranowskiego. Obszar okręgu wynosił około 31 tys. km², a zamieszkały był przez 1 400 000 osób. Szefem zarządu cywilnego mianowany został Erich Koch.

Okręg podzielono na 8 mniejszych jednostek administracyjnych, z których 7 było tzw. Kreisskommissariatami, a 1 był tzw. Stadtkommissariatem – obejmującym miasto Białystok. Kreisskommissariaty z kolei dzieliły się na Amtskommissariaty na czele z komisarzem urzędu (Amtskommissar für den Amtskommissariat). Tym z kolei podlegały gminy z wójtami i sołectwa z sołtysami na czele.

Jednym z Kreisskommissariatów był Kreisskommissariat z siedzibą w Łomży, w którego skład wchodził obszar byłego powiatu łomżyńskiego i część powiatu wysokomazowieckiego. Wójtowie i sołtysi rekrutowali się z miejscowej ludności. Stanowiło to w pewnym sensie ułatwienie pracy tajnych kompletów.

Na terenie powiatu zambrowskiego rozlokowano oddziały żandarmerii w Zambrowie (Oberleutnant Marschall) i w Rutkach (Leutnant Hesse). W tym czasie amtskommissarzami byli: w Zambrowie – Ruhr, któremu podlegały gminy: Zambrów, Kołaki i Szumowo, w Rutkach – Kleist, któremu podlegały gminy: Rutki, Kulesze i Wizna, a w późniejszym czasie również Zawady.

Po wkroczeniu w 1941 roku wojsk niemieckich zamknięto wszystkie szkoły, mienie szkolne rozgrabiono. W lokalach szkolnych rozlokowano siedziby żandarmerii i instytucje niemieckie lub stworzono obozy pracy przymusowej.

Nieliczne pomoce naukowe i książki zdołali w niektórych miejscowościach uratować kierownicy szkół, nauczyciele lub woźni.

W tym okresie rozpoczyna się na terenie powiatu zambrowskiego tajne nauczanie.

2. HISTORIA TAJNEGO NAUCZANIA

Historia tajnego nauczania na terenie ziem obecnego powiatu zambrowskiego rozpoczyna się bezpośrednio po powtórny wkroczeniu wojsk niemieckich w czerwcu 1941 roku.

Pierwsze poczynania okupanta oraz przenikające wiadomości o zamknięciu szkół na terenie Generalnej Guberni, o prześladowaniu nauczycieli i inteligencji polskiej, o losach szkoły oraz szkolnictwa na terenie okupowanej Polski przyczyniły się do podjęcia przez nauczycieli powiatu zambrowskiego, rodziców i samą młodzież akcji tajnego nauczania. Tym bardziej, że na długo przed wkroczeniem wojsk niemieckich nauczycielstwo wiedziało o działalności Tajnej Organizacji Nauczycielskiej (TON) i sprawnym funkcjonowaniu tajnego nauczania na ziemiach Generalnej Guberni i ziemiach przyłączonych do Rzeszy.

Początki tajnego nauczania w powiecie

Rok 1941 był okresem samorodnej i spontanicznie podjętej przez nauczycieli powiatu zambrowskiego organizacji tajnego nauczania. Nauczyciele, którzy nie zdecydowali się wyjechać, w przyjacielskich rozmowach, spotkaniach i na naradach postanowili samorzutnie przystąpić do pracy, nie czekając na żadne wezwania, apele lub wskazania. Kierowali się głównie troską o młodzież – chcieli jej zapewnić dalszy ciąg pracy szkolnej. Chcieli objąć swoim oddziaływaniem i zasięgiem jak największą ilość młodzieży. Z każdym dniem powstawały tajne komplety w wielu miejscowościach powiatu.

Już 21 lipca 1941 roku w Cieciorkach (gmina Długobórz) podejmuje pracę w kompletach tajnego nauczania małżeństwo Janina i Edmund Saniewscy. Janina Saniewska jest nauczycielką, Edmund Saniewski – pracownikiem samorządu terytorialnego w Zambrowie.

Od lipca do grudnia 1941 roku powstają nowe komplety. Organizacja prowadzonej z młodzieżą nauki rozwija się w dalszym ciągu samodzielnie, rośnie ilościowo z każdym dniem i przybiera coraz wyraźniej kształty zorganizowanych jednostek pracy szkolnej. W wielu punktach liczebność dzieci na tajnych kompletach przekracza 30. Działają wówczas m. in. komplety w następujących miejscowościach:

Poryte Jabłoń – ok. 30 uczestników;

Pruski-Jabłoń – 7 uczestników;

Klimasze – 18 uczestników;

Rudniki – 6 uczestników;

Cibory Gałęckie – 30 uczestników;

Wygoda – 10 uczestników;
Gać – 15 uczestników;
Koty – 16 uczestników;
Łętownica – 20 uczestników;
Skarżyn Stary – 15 uczestników;
Goski Pełki – 20 uczestników;
Zaręby Krztęki – 12 uczestników;
Kołomyja – 14 uczestników;
Zambrzyce-Króle – 30 uczestników.

W Zambrowie pracę prowadzi 16 nauczycieli.

W ostatnich miesiącach 1941 roku zaczyna się coraz mocniej zarysowywać zmiana organizacyjna tajnego nauczania w powiecie. Zachodzi pilna potrzeba zorganizowania tajnej szkoły średniej i tajnego nauczania na poziomie szkoły powszechnej. Są czynione pierwsze organizacyjne próby ujęcia tej działalności w określony formy oraz zapewnienia jak największej jednolitości akcji.

Rozkwit tajnego nauczania

Pierwsze konspiracyjne wezwania do organizowania tajnego nauczania, ujętego w określone formy i ramy, nadchodzą do Łomży i Zambrowa od konspiracyjnych władz oświatowych Białegostoku w styczniu 1942 roku. Są to zalecenia, wskazówki i rady dotyczące organizowania tajnych kompletów i punktów tajnego nauczania w naszym województwie. Polecenia konspiracyjnych władz oświatowych zostają przekazane nauczycielstwu naszego powiatu na różnorodnych spotkaniach indywidualnych, wspólnych przyjacielskich rozmowach. TON wzywał wszystkich nauczycieli do organizowania tajnych kompletów nauki szkolnej wszędzie tam, gdzie jest to możliwe. Gdzie znajdują się ludzie chętni i odważni.

W wielu miejscowościach powiatu powstają kolejne komplety. Są to: Zaręby, Jarnuty, Konopki-Pokrzywnica, Rudniki, Wyrzyki, Szumowo, Radwany, Ostrożne, Gosie Małe, Duchny, Czochanie i inne. Powiększa się ilość tajnych kompletów w Zambrowie.

Zarysowuje się coraz wyraźniej koncepcja powołania powiatowego kierownictwa oświatowego. Tej trudnej misji podejmuje się w Łomży jeden z nauczycieli Państwowego Gimnazjum i Liceum Męskiego im. Tadeusza Kościuszki – Czesław Lustych.

Władze tajnego nauczania

Czesław Lutyk zostaje powołany w 1942 roku zarówno przez grono uczących tajnie nauczycieli w Łomży, jak też i przez wojewódzkie konspiracyjne władze oświatowe

w Białymstoku na stanowisko Dyrektora Tajnego Gimnazjum. Ujmuje on w ramy organizacyjne nie tylko pracę w szkole średniej, ale i w szkołach powszechnych miasta i powiatu łomżyńskiego (w tym także obecnych ziem powiatu zambrowskiego).

W porozumieniu z nim władze wojewódzkie powołują na stanowisko powiatowego referenta, kierownika oświaty i kultury na teren powiatu Franciszka Wasążnika – byłego podinspektora szkolnego w Łomży. Powołane władze tajnego nauczania nie wprowadziły żadnych zmian w dotychczasowych formach pracy do końca roku szkolnego 1941/1942.

W następnym roku szkolnym (1942/1943) całość szkolnictwa na terenie powiatu łomżyńskiego obejmuje Czesław Lustych. Jego następcą na odcinku szkolnictwa podstawowego został Franciszek Wasążnik, a za szkolnictwo średnie odpowiedzialna była dr Stanisława Osiecka. Drogą konspiracyjnych kontaktów podano do wiadomości, że Tajna Organizacja Nauczycielska w Białymstoku zatwierdziła władze powiatowe tajnego nauczania i te władze będą kierować całością akcji w mieście i na wsi.

W sierpniu i wrześniu 1942 roku powołano terenowych referentów oświaty i kultury w gminach. Byli oni łącznikami między władzami powiatowymi a terenem. W każdej gminie jeden z nauczycieli prowadzących tajne nauczanie pełnił obowiązki Przewodniczącego (Referenta Oświatowego) Gminnej Komisji Oświaty. Zmieniali się oni bardzo często, bowiem i często wypadało im zmieniać miejsce zamieszkania (dla zatarcia za sobą śladu) lub przenosić się do innych powiatów i gmin. Przez nich docierały do powiatu wiadomości z gmin i wszelkie informacje Inspektoratu do nauczycielstwa. Jak podaje Franciszek Wasążnik – na terenie powiatu zambrowskiego funkcje te spełniali: Mikołaj Sazusik z Zambrowa, Antoni Rutkowski z Laskowca (gmina Długobórz), Aleksander Dymnicki (gmina Chlebotki), Franciszek Grosfeld (gmina Rutki), Stanisław Szymański (gmina Szumowo) i wielu innych, których imiona i nazwiska zatarły się już w pamięci.

Od września 1942 roku gminni referenci bardzo dyskretnie z zachowaniem pełnej konspiracji objęli ewidencją wszystkie punkty tajnego nauczania, które istniały i pracowały na terenie powiatu. Wielu nauczycieli prowadzących tajne nauczanie nie wiedziało nawet, że ich praca objęta jest dyskretną opieką i kontrolą, a dane liczbowe o ich kompletach i ilości uczniów wymienianie w koleżeńskich spotkaniach i rozmowach z referentami gminnymi są materiałem statystycznym dla powiatowych władz tajnego nauczania w Łomży. Ustalono również bardzo dokładnie punkty rozdzielone dla referentów terenowych na pracę konspiracyjną wszelkiego rodzaju: komunikaty i biuletyny oraz podręczniki czy nadsyłane książki. W roku szkolnym 1942/1943 nakreślono ściślejsze ramy organizacyjne całej akcji

tajnego nauczania na obszarze powiatu łomżyńskiego. O tej trudnej, pożytecznej działalności z uznaniem mówią nauczyciele tajnego nauczania. W swojej ankiecie pisze m.in. Franciszek Pasterczyk: „Pracowaliśmy w niemożliwie prymitywnych warunkach, często o głodzie i chłódzie i w ciemnościach. Przyświecała nam tylko idea, że pracujemy dla Ojczyzny”. Mówi na ten temat również nauczycielka tajnego nauczania Maria Sieńczak: „Bardzo często spotykałam się z Panem Mikołajem (Samusikiem – referentem na miasto Zambrów, przyp. autor). Interesował się moją pracą, ilością uczniów w poszczególnych kompletach, warunkami i trudnościami. Długo rozmawialiśmy o realizowanym programie nauczania. Służył radą i pomocą. Dopiero po wojnie dowiedziałam się, że był referentem oświaty w Zambrowie”.

Według posiadanych danych w roku szkolnym 1942/1943 na terenie powiatu zambrowskiego działały następujące ilości kompletów tajnego nauczania w poszczególnych gminach:

Chlebotki – 5 kompletów w 5 wsiach, 59 uczniów;

Długobórz – 7 kompletów w 7 wsiach, 85 uczniów;

Kołaki – 5 kompletów, w 2 wsiach, 42 uczniów;

Lubotyń – 2 komplety w 1 wsi, 21 uczniów;

Puchały – 4 komplety w 4 wsiach, 49 uczniów;

Rutki – 7 kompletów w 6 wsiach, 109 uczniów;

Szumowo – 9 kompletów w 7 wsiach, 111 uczniów;

Zambrów – 16 kompletów w 1 mieście, ok. 300 uczniów;

Razem – 55 kompletów w 32 wsiach i w 1 mieście.

Komplety tajnego nauczania obejmowały 486 uczniów na wsi i około 300 uczniów w mieście. Są to, oczywiście, liczby przybliżone, gdyż trudno jest ustalić ścisłe dane i nie wszystkie placówki tajnego nauczania miały przez cały okres nauki stałych uczniów. Dane statystyczne uwidocznione w powyższym wykazie pochodzą z ankiet wypełnianych wiele lat po wyzwoleniu. Ogólnie przedstawiają jednak obraz bardzo zbliżony do rzeczywistości (rzeczywistego stanu tajnego nauczania w tym okresie).

Programy nauczania

Naukę w kompletach tajnego nauczania opierano o programy nauczania obowiązujące w przedwojennych szkołach powszechnych obowiązujących do wybuchu II wojny światowej zarówno w szkołach podstawowych, jak i szkołach średnich. Pomijano w nich programy zajęć praktyczno-technicznych (robót ręcznych), wychowania fizycznego (ćwiczeń cielesnych), jak i częściowo śpiewu. W początkowym okresie, szczególnie w kompletach starszych uczniów,

uzupełniano i pogłębiano na tajnych wykładach wiadomości z tych przedmiotów, w których młodzież nie uczyła się w szkole: historii Polski, geografii, itp. Głównym nacisk położono na zdobycie podstawowych wiadomości z j. polskiego, matematyki, historii i geografii. Niektórzy nauczyciele zachowali programy nauczania, podręczniki uczniowskie i niektóre prace naukowe (mapy, ilustracje, przyrządy). Wykorzystywano je w trakcie nauki, wymieniono w kompletach pracujących w tej samej miejscowości (w Zambrowie).

Organizacja Tajnego Nauczania

Nie można mówić o jednolitych formach pracy we wszystkich kompletach działających na terenie powiatu zambrowskiego. Organizacja nauczania i formy pracy zależały od bardzo wielu czynników:

- lokalizacji;
- czasu trwania zajęć;
- ilości uczestników.

Najczęściej nauka w tajnych kompletach odbywała się w domach prywatnych, w mieszkaniach poszczególnych uczniów, w mieszkaniu nauczyciela. W Cieciorkach nauka odbywała się w lokalu szkolnym, natomiast w Pruszkach i Szumowie – w innych lokalach (w piwnicy, w spichlerzu). Punkty zajęć starano się wybierać w miejscach najbardziej oddalonych od siedziby władz okupacyjnych, najmniej rzucających się w oczy. W czasie nauki punkty te zmieniano. Rodzice na zmianę z młodzieżą, która nie była zajęta na lekcjach, czuwali na straży i ostrzegali nauczycieli i uczących się przed ewentualnymi niebezpieczeństwami grożącymi ze strony Gestapo lub żandarmerii.

Nauka najczęściej odbywała się od 3 do 6 dni w tygodniu w godzinach rannych, popołudniowych lub wieczornych (przeważnie na wsi).

Na temat organizacji pracy, warunków lokalowych czytamy m.in. w ankietach lub wspomnieniach nauczycieli:

1. Pruszkki Jabłoń: „Nauka odbywała się w piwnicy w złych warunkach. W czasie trwania zajęć gospodarze czuwali nad bezpieczeństwem, a w wypadku przybycia do wsi żandarmerii ostrzegali dzieci i nauczycielkę”;
2. Klimasze: „Tajne nauczanie odbywało się w domu prywatnym, z tym, że miejsce nauczania ciągle zmieniano. W klasach I-IV uczyła tylko jedna nauczycielka. Pomimo braku pomocy naukowych, podręczników, itp. młodzież uczyła się bardzo chętnie i regularnie przybywała na zajęcia. Za naukę nauczycielce nie płacono”;
3. Konopki-Pokrzywnica: „Nauczycielka mieszkała jako lokatorka u jednego z rolników

i do jej mieszkania przychodziły dzieci na naukę. Nauczycielka nie pobierała pieniędzy za naukę, rodzice dobrowolnie wynagradzali ją w naturze (chleb, ziemniaki, mąka, słonina, warzywa, itp.)”;

4. Łętownica: „Ponieważ żandarmeria stacjonująca w Andrzejewie często przyjeżdżała do Łętownicy, wystawiano osoby do pilnowania. Na wieść o pojawiającej się żandarmerii wszyscy opuszczali pomieszczenie i każdy w swoją stronę udawał się do domu sąsiada lub własnego. Na lekcje dzieci przynosiły małe stołeczki, które zastępowały ławki szkolne”;

5. Tarnowo-Goski: „Zajęcia trwały od godziny 9 do godziny 12. Uczniowie przynosili nauczycielowi artykuły spożywcze jako zapłatę za naukę”;

6. Czochanie: „Miejsce zajęć ustalano na ostatniej lekcji danego dnia. Uczono w wielu miejscach”.

O swojej pracy pisze Weronika Kurzeja – nauczycielka szkoły podstawowej w Wądołkach: „Uczyłam 6 dni w tygodniu według przedwojennych programów. Od godziny 8 do 10 uczyłam drugą klasę, od 10 do 12 pierwszą, a w późniejszych godzinach – pozostałe. Historii uczyłam bez podręcznika. Mówiłam im, a dzieci notatki przechowywały starannie ukryte. Uczniowie na zajęcia uczęszczali systematycznie. Do szkoły przynosili tylko jeden zeszyt i jakąś robótkę ręczną. Podręczniki były schowane pod podłogą przy kuchni. W czasie nauki młodszych dyżurowały starsze, a gdy uczyły się starsze dzieci, na straży stali rodzice. Kiedy ukrywałam się przed Niemcami, przynosiły mi dzieci chleb, ser, masło, słoninę i bardzo często chociaż kilka minut zostawały ze mną”.

O pracy nauczyciela z Kołomyi opowiada jeden z uczestników tajnego nauczania, Stefan Gacki: „W okresie zimowym Pan Kazimierz Zieliński zbierał uczniów w godzinach rannych, natomiast w okresie letnim nauka odbywała się najczęściej wieczorem – nauczyciel pracował w przedsiębiorstwie, które budowało drogę Warszawa-Białystok (był robotnikiem). Za naukę płacono żywnością. Nawet ci, których dzieci nie chodziły na komplety, przynosili mu artykuły żywnościowe. Mieszkańcy wsi z szacunkiem odnosili się do pracy nauczyciela”.

3. NAUCZYCIELE TAJNEGO NAUCZANIA W POWIECIE ZAMBROWSKIM

Dokonując ewidencji wszystkich osób prowadzących tajne nauczanie w powiecie zambrowskim napotkaliśmy wiele trudności. Po tylu latach trudno jest ustalić bliższe dane dotyczące kadry nauczycielskiej. Czas zatarł wiele nazwisk i imion. Tym bardziej, że w tajnych kompletach pracowali nie tylko nauczyciele, ale i studenci, urzędnicy, oficerowie Wojska Polskiego oraz przedstawiciele innych zawodów.

Na podstawie wywiadów i ankiet ustalono, że w powiecie zambrowskim pracowały następujące osoby:

1. Janina Saniewska – nauczycielka szkoły powszechnej w Cieciorkach (gmina Długobórz), pracowała w Cieciorkach ucząc ok. 30 osób;
2. Edmund Saniewski – pracownik samorządu terytorialnego w Zambrowie, pomagał żonie;
3. Władysław Gacki – nauczyciel szkoły powszechnej w Cieciorkach (gmina Długobórz), w Konopkach-Jabłoni uczył kilkusobową grupę dzieci młodszych;
4. Antonina Pierzniak – kierownik szkoły w Porytem-Jabłoni (gmina Długobórz), uczyła w tej samej miejscowości grupę ok. 30 uczniów klas I-IV przez 9 miesięcy. W dniu 13 czerwca 1943 aresztowana przez żandarmerię niemiecką. Zamordowana 20 lipca 1943 roku w lesie koło Sławca;
5. Maria Jacyna – nauczycielka, uczyła w Pruszkach-Jabłoni grupę 7 uczniów;
6. Wanda Marczyk – krawcowa, uczyła w Pruszkach-Jabłoni grupę kilku uczniów;
7. Jadwiga Mularczyk – nauczycielka, uczyła 18 uczniów w Klimaszach (gmina Długobórz);
8. Dionizy Popow – nauczyciel, uczył w Wądołkach Starych i Wądołkach-Bućkach. Zamordowany w czerwcu 1943 roku w lesie pod Sławcem;
9. Józef Rosochacki – nauczyciel, uczył 10 uczniów w Wygodzie (gmina Puchały);
10. Halina Mioduszevska – nauczycielka, uczyła 8 uczniów w Wyrzykach (gmina Puchały);
11. Władysława Jaworska – nauczycielka, uczyła 15 uczniów w Gaci (gmina Puchały);
12. Mieczysław Żywalewski – brak danych o zawodzie, uczył kilku uczniów w Konopkach-Kozikach (gmina Puchały);
13. Stanisław Zaniewski – podoficer zawodowy Wojska Polskiego, uczył 16 uczniów klas I-IV w Kotach (gmina Puchały);
14. Anna Bobińska – nauczycielka, przez 3 miesiące prowadziła tajny komplet w Lutostani (gmina Puchały);
15. H. Szarkowska – nauczycielka, przez 2 miesiące prowadziła tajny komplet w Zagrobach-

Zakrzewie;

16. Janina Rutkowska – nauczycielka, przez 3 miesiące prowadziła tajny komplet w Zagrobach-Zakrzewie;

17. Janina D. Bączyk – nauczycielka, przez 3 miesiące prowadziła tajny komplet w Zagrobach-Zakrzewie;

18. Adam Ciecierski – brak danych o zawodzie, prowadził tajny komplet w Pruszkach Wielkich (gmina Puchały);

19. Nieznanego imienia Kozłowska – nauczycielka, uczyła 8 uczniów w Konopkach-Pokrzywnicy i Konopkach-Klimach (gmina Zawady);

20. Jerzy Kielczewski – nauczyciel, uczył grupę 6 uczniów w Konopkach-Klimkach (gmina Zawady);

21. Alina Wieczorek – brak danych o zawodzie, prowadziła tajny komplet w Targoniach-Witach (gmina Zawady);

22. Józef Szubart – kierownik szkoły w Targoniach Wielkich (gmina Zawady), uczył grupę 9 uczniów w Łasi-Toczyłowie oraz w Targoniach Wielkich (gmina Zawady);

23. Karol Dąbrowski – rolnik z Rudnik (gmina Zawady), uczył grupę 6 uczniów od podstaw (czytania i pisanie);

24. Ignacy Szybowski – nauczyciel, uczył grupę ok. 30 uczniów w Ciborach Gałęckich (gmina Zawady);

25. Teofila Pęska – nauczycielka, uczyła 20 uczniów w Konopkach-Kozikach (gmina Puchały);

26. Helena Łozińska – nauczycielka, prowadziła tajny komplet w Sasinach (gmina Boćki);

27. Zofia Bogalecka – nauczycielka, prowadziła 2 komplety (15 uczniów) tajnego nauczania w Szumowie (gmina Szumowo);

28. Jan Dąbrowski – nauczyciel, uczył 12 uczniów w Zarębach-Jartuzach (gmina Szumowo);

29. Józef Podbielski – bez zawodu, uczył kilku uczniów w Stryjkach (gmina Szumowo);

30. Zofia Wiśniewska – nauczycielka, uczyła ok. 30 uczniów w Radwanach (gmina Szumowo);

31. Jan Głębocki – rolnik, od roku 1942 przejął uczniów po Zofii Wiśniewskiej w Radwanach;

32. Franciszek Pastroczyk – kierownik szkoły w Ostroźnem (gmina Szumowo), uczył 12 uczniów w Ostroźnem;

33. Henryk Daroś – prawdopodobnie student z Warszawy, uczył kilku uczniów w Srebrnej (gmina Szumowo) przez krótki czas;

34. Henryk Przychodzeń – oficer Wojska Polskiego, uczył 20 uczniów w Srebrnej (gmina Szumowo);

35. Wanda Penkała – nauczycielka, uczyła 20 uczniów w Łętownicy (gmina Szumowo);
36. Stanisław Szymański – kierownik szkoły w Pęczratce (gmina Szumowo), prowadził tajne nauczanie w Pęczratce do czerwca 1944. Zamordowany przez Niemców;
37. Bolesława Szymańska – nauczycielka szkoły w Pęczratce (gmina Szumowo), po aresztowaniu męża prowadziła przez pół roku tajne nauczanie;
38. Henryk Burdyński – nauczyciel, uczył około 20 uczniów w Skarżynie Starym (gmina Zambrów);
39. Henryk Rembiszewski – nauczyciel, uczył około 15 uczniów w Skarżynie Starym (gmina Zambrów);
40. Edward Strzelecki – nauczyciel, uczył około 10 uczniów w Tarnowie-Goskach (gmina Zambrów);
41. Kazimierz Zaręba – nauczyciel, uczył ok. 20 uczniów w Goskach-Pełkach i Krzętkach (gmina Zambrów);
42. Franciszek Gosk – nauczyciel, prowadził tajne nauczanie w Goskach-Pełkach (gmina Zambrów) oraz prowadził egzaminy w oddziałach AK;
43. Roman Kozłowski – brak danych o zawodzie, uczył 13 uczniów w Zarębach-Świąchach (gmina Czyżew);
44. Jan Zarański – kierownik szkoły w Zaniach (gmina Kołaki), uczył grupę 6 uczniów w Zaniach i Gosiach Małych (gmina Kołaki);
45. Eugenia Pastorczyk – nauczycielka, uczyła 14 uczniów w Laskowcu (gmina Długobórz);
46. Maria Bucka – nauczycielka szkoły w Rutkach (gmina Rutki), uczyła grupę 9 uczniów w tej miejscowości;
47. Nieznanego imienia Dziadowicz – brak danych o zawodzie, przez krótki czas prowadził tajne nauczanie w Mężeninie (gmina Rutki);
48. Henryk Mazurkiewicz – brak danych o zawodzie, uczyła grupę 6 uczniów w Mężeninie (gmina Rutki);
49. Witold Lelental – brak danych o zawodzie, prowadził tajne nauczanie w Bystrach i Kalinówce-Basiach (gmina Rutki) dla ponad 10 uczestników;
50. Mirosław Gołaszewski – brak danych o zawodzie, prowadził tajne nauczanie w Kalinówce-Basiach (gmina Rutki);
51. Kazimierz Zieliński – nauczyciel szkoły w Kołomyi (gmina Rutki), uczył 15 uczniów w tej miejscowości;
52. Wanda Garasińska – brak danych o zawodzie, prowadziła komplet tajnego nauczania

w Grądach-Woniecku (gmina Rutki);

53. Czesława Marczakowa – brak danych o zawodzie, prowadziła komplet tajnego nauczania w Grądach-Woniecku (gmina Rutki);

54. Barbara Jaruga – nauczycielka szkoły w Zambrzycach-Królach (gmina Rutki), prowadziła grupę ok. 30 uczniów w tej miejscowości;

55. Leokadia Glinka – nauczycielka szkoły w Zambrzycach-Królach (gmina Rutki), wspólnie z Barbarą Jarugą prowadziła tajne nauczanie w tej miejscowości;

56. Bronisław Dąbrowski – nauczyciel, prowadził z żoną tajne nauczanie w Duchnach (gmina Rutki) dla 15 uczestników;

57. Janina Dąbrowska – nauczycielka, prowadziła z mężem tajne nauczanie w Duchnach (gmina Rutki) dla 15 uczestników;

58. Helena Kossakowska – rolniczka, prowadziła tajne nauczanie w Śliwowie (gmina Rutki) dla ok. 20 uczestników;

59. Hanna Majewska – brak danych o zawodzie (prawdopodobnie rolniczka), uczyła z mężem ok. 10 uczniów klas I-IV i V-VII w Czochaniach (gmina Rutki);

60. Edward Majewski – brak danych o zawodzie (prawdopodobnie rolnik), uczył z żoną ok. 10 uczniów klas I-IV i V-VII w Czochaniach (gmina Rutki);

61. Władysław Podsiad – nauczyciel, prowadził tajne nauczanie w Kossakach Borowych;

62. Józefa Banach – nauczycielka szkoły w Wygodzie (gmina Puchały), prowadziła wspólnie z mężem tajne nauczanie w Wygodzie;

63. Jacek Banach – nauczyciel w Wygodzie (gmina Puchały), prowadził wspólnie z żoną tajne nauczanie w Wygodzie;

64. Anna Czarnocka (Szyld) – brak danych o zawodzie, prowadziła tajne nauczanie w Kołakach (gmina Kołaki);

65. Eugeniusz Dardziński – nauczyciel szkoły w Puchałach (gmina Puchały), prowadził tajne nauczanie w tej miejscowości;

66. Aleksander Dymnicki – nauczyciel szkoły w Chlebiotkach (gmina Zawady), prowadził tajne nauczanie w tej miejscowości;

67. Franciszek Grosfeld – nauczyciel szkoły w Wiśniówku (gmina Kołaki), prowadził tajne nauczanie na terenie gminy Kołaki oraz na terenie gminy Rutki;

68. Matylda Hodowańska – nauczycielka, prowadziła wspólnie z mężem tajne nauczanie w Rutkach (gmina Rutki);

69. Julian Hodowański – nauczyciel, prowadził wspólnie z żoną tajne nauczanie w Rutkach

(gmina Rutki);

70. Stanisław Najda – brak danych o zawodzie, prowadził przez krótki czas nauczanie w Goskach-Pełkach (gmina Zambrów);

71. Hieronim Podbielski – nauczyciel, prowadził tajne nauczanie w Wyszomierzu (gmina Szumowo);

72. Stanisław Piątek – nauczyciel, prowadził tajne nauczanie w Laskowcu (gmina Długobórz);

73. Bolesław Wardaszko – nauczyciel, prowadził tajne nauczanie w Pęczratce (gmina Szumowo);

74. Czesław Wyrzykowski – nauczyciel, prowadził tajne nauczanie w Wiśniewie (gmina Zambrów);

75. Aleksander Zieliński – nauczyciel, prowadził tajne nauczanie w Skarżynie Starym (gmina Zambrów);

76. Stanisław Zarębowski – brak danych o zawodzie, prowadził tajne nauczanie w Lutostani (gmina Puchały);

77. Jadwiga Prochieńska – nauczycielka, prowadziła tajne nauczanie we wsi Wierzbowo Stare (gmina Zambrów) dla ok. 7 uczestników;

78. Eugenia Rutkowska – nauczycielka, prowadziła tajne nauczanie w Laskowcu (gmina Długobórz);

79. Stanisław Nodzeński – nauczyciel, prowadził tajne nauczanie w Kałęczynie (gmina Rutki).

W mieście Zambrowie komplety tajnego nauczania prowadzili następujący nauczyciele:

1. Paweł Boniecki;
2. Romuald Huszcza;
3. Janina Jasionowska;
4. Helena Kielczewska;
5. Józef Kielczewski;
6. Maria Kozłowska;
7. Józef Kozłowski;
8. Stefania Leszczyńska;
9. Jan Łodziński;
10. Mikołaj Majewski;
11. Stefania Mioduszevska;
12. Jadwiga Mularczyk;
13. Mikołaj Samusik;

14. Maria Sieńczak;
15. Lucyna Szerszeń;
16. Kazimierz Szerszeń;
17. Władysława Wiśniewska;
18. Józefa Zarańska.

Wykaz powyższy nie jest pełny. W wielu ankietach znajdujemy jeszcze i inne nazwiska. Są to jednak dane niepotwierdzone. Podsumowując powyższe dane należy stwierdzić, że w czasie okupacji hitlerowskiej w tajnym nauczaniu na terenie powiatu zambrowskiego pracowało przez dłuższy lub krótszy czas około 100 nauczycieli.

Na stronach 7 i 8 niniejszej pracy podajemy dane dotyczące ilości pracujących kompletów (55). Ujmowaliśmy w zestawieniu komplety tajnego nauczania pracujące przez dłuższy czas (powyżej 1 roku), nie wliczając tych, które pracowały krócej. Ruchy kadry nauczycielskiej, które miały miejsce w tym czasie na terenie powiatu, sprawiły że nauczyciele z miasta przenosili się na wieś i tam podejmowali nauczanie grup kompletów dzieci, zaś nauczyciele ze wsi przybywali do miasta prowadząc tajne nauczanie z innymi dziećmi. Stąd poważne rozbieżności pomiędzy ilością pracujących nauczycieli, a ilością kompletów tajnego nauczania.

Oprócz przedstawicieli zawodu nauczycielskiego, którzy w czasie okupacji podjęli trudny i jakże zaszczytny wysiłek, znajdujemy także i rolników, oficerów Wojska Polskiego oraz studentów czasowo przebywających w poszczególnych miejscowościach i podejmujących tam tajne nauczanie.

Na terenie powiatu zambrowskiego pracują obecnie nauczyciele, którzy w czasie okupacji prowadzili tajne nauczanie w wielu miejscowościach naszego województwa i kraju. Listę podajemy poniżej:

1. Weronika Kurzeja – nauczycielka Szkoły Podstawowej w Wądołkach, prowadziła tajne nauczanie w Grądach, powiat łomżyński;
2. Kazimiera Strękowska – nauczycielka Szkoły Podstawowej w Głębocku, prowadziła tajne nauczanie w Borkowie, powiat kolneński;
3. Józefa Targońska – nauczycielka Szkoły Podstawowej w Czartosach, prowadziła tajne nauczanie w Głębocku, powiat dziśnieński, woj. wileńskie;
4. Melania Kaczyńska – nauczycielka Szkoły Podstawowej w Zambrowie, prowadziła tajne nauczanie w Krajewie Białym, powiat wysokomazowiecki;
5. Zofia Radwańska – nauczycielka Szkoły Podstawowej w Szumowie, prowadziła tajne

- nauczanie w Piętkach-Basiach, powiat wysokomazowiecki;
6. Helena Zaręba – nauczycielka Szkoły Podstawowej w Zambrowie, prowadziła tajne nauczanie w Kaczynie-Herbasach, pow. wysokomazowiecki;
  7. Karolina Kutówna – nauczycielka Szkoły Podstawowej w Wygodzie, prowadziła tajne nauczanie w Pniewie, powiat łomżyński;
  8. Helena Daszkowska – nauczycielka Szkoły Podstawowej w Wygodzie, prowadziła tajne nauczanie w Pniewie, powiat łomżyński;
  9. Janina Adamkiewicz – nauczycielka Szkoły Podstawowej w Zambrowie, prowadziła tajne nauczanie na terenie innych powiatów;
  10. Czesława Czyżewska – nauczycielka Szkoły Podstawowej w Zambrowie, prowadziła tajne nauczanie na terenie innych powiatów;
  11. Aleksander Olszak – dyrektor Państwowego Zakładu Wychowawczego w Zambrowie, prowadził tajne nauczanie na terenie innych powiatów;
  12. Władysława Sikorska – wychowawczyni Państwowego Zakładu Wychowawczego w Zambrowie, prowadziła tajne nauczanie na terenie innych powiatów.

4. PRACA NAUCZYCIELI W RUCHU OPORU W LATACH OKUPACJI

Nauczyciele powiatu zambrowskiego prowadzący tajne nauczanie brali także aktywny udział w ruchu oporu. W szeregach Armii Krajowej na terenie powiatu brali udział we wszystkich akcjach i działaniach. Według zebranych i posiadanych danych pracowali bardzo aktywnie.

Inspektorat Armii Krajowej „Mazowiecki” obejmował obwód zambrowski, a także następujące gminy: Długobórz, Kołaki, Rutki, Zawady, Szumowo, Śniadowo i Lubotyń. Na tym terenie pracowali następujący nauczyciele:

1. Władysław Podsiad – kierownik szkoły powszechnej w Kołakach. Pełnił funkcję zastępcy komendanta obwodu. Był kapitanem. Za działalność w AK został odznaczony Orderem Virtuti Militari, Krzyżem Walecznych, Srebrnym Krzyżem Zasługi z Mieczami. Zmarł po wojnie;
2. Franciszek Grosfeld – kierownik szkoły powszechnej w Kossakach Borowych. Był podporucznikiem, pełnił funkcję II zastępcy komendanta obwodu. Za działalność w AK został odznaczony Krzyżem Walecznych. Aresztowany przez Niemców, przebywał w obozie Gross-Rosen. Po zakończeniu działań wojennych długoletni kierownik Szkoły Podstawowej w Wiśniewie. Zmarł w czerwcu 1966 roku;
3. Jan Zarański – kierownik szkoły powszechnej w Zaniach. Był podporucznikiem. Pełnił funkcję szefa biura informacji;
4. Anna Czarnecka-Szyld – nauczycielka szkoły powszechnej w Kołakach. Była podporucznikiem. Pełniła funkcję łącznika między Warszawą a terenem. Odznaczona Krzyżem Walecznych i Brązowym Krzyżem Zasługi z Mieczami;
5. Paweł Banach – nauczyciel szkoły powszechnej w Wygodzie. Za działalność konspiracyjną rozstrzelany przez Niemców w lesie pod Sławcem w 1943 roku wraz ze swoją żoną i córkami;
6. Tadeusz Kielczewski – nauczyciel Szkoły Podstawowej w Zambrowie. Pełnił funkcję kierownika komórki legalizacyjnej w sztabie obwodu. Odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi z Mieczami;
7. Mikołaj Samusik – kierownik szkoły powszechnej w Zambrowie. Referent propagandy i wywiadu w sztabie obwodu. Aresztowany i rozstrzelany w lesie pod Sławcem w 1943 roku;
8. Aleksander Zieliński – kierownik szkoły powszechnej w Kołomyi. Pełnił funkcję łącznika do specjalnych zleceń. Odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi z Mieczami.

Powyższa lista nie jest pełna i bardzo trudno jest teraz ustalić wiele szczegółów. Los nauczycieli jest także mało znany.

5. NAUCZYCIELE ROZSTRZELANI W MIEJSCACH ZBIOROWYCH KAŻNI LUB ZAMORDOWANI W WIĘZIENIACH I OBOZACH ZAGŁADY PRZEZ HITLEROWCÓW

1. Jacek Banach – nauczyciel szkoły powszechnej w Wygodzie. Stracony w czerwcu 1943 roku w lesie pod Sławcem;
2. Józefa Banach – nauczycielka szkoły powszechnej w Wygodzie. Stracona w czerwcu 1943 roku w lesie pod Sławcem;
3. Paweł Boniecki – nauczyciel szkoły powszechnej w Zambrowie. Aresztowany przez Niemców w 1944 roku. Zginął bez wieści;
4. Eugeniusz Dardziński – nauczyciel szkoły powszechnej w Puchałach (kierownik placówki). Zabranym przez miejscową żandarmerię. Został skierowany do obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu. W obozie został zamordowany, a miejsce, dokładny termin oraz inne bliżej informacje na temat jego śmierci pozostają nieznanymi;
5. Stanisław Piątek – nauczyciel szkoły powszechnej w Laskowcu. Uwięziony w 1943 roku. Zginął w obozie Gross-Rosen;
6. Antonina Pierzniak – kierownik szkoły powszechnej w Porytem-Jabłoni. 13 czerwca 1943 roku aresztowana przez Niemców. Zamordowana 20 lipca 1943 roku w lesie pod Sławcem;
7. Józef Kozłowski – nauczyciel szkoły powszechnej w Zambrowie. Zamordowany w lesie pod Giełczynem;
8. Antoni Rutkowski – nauczyciel szkoły powszechnej w Laskowcu. Zamordowany w czerwcu 1943 roku w lesie pod Sławcem;
9. Mikołaj Samusik – kierownik szkoły powszechnej w Zambrowie. Zastrzelony w czerwcu 1943 roku w lesie pod Sławcem;
10. Stanisław Szymański – kierownik szkoły w Pęchratce. W 1944 roku aresztowany przez Niemców jako zakładnik wraz ze swoim synem Januszem. Obaj zaginęli bez wieści;
11. Dionizy Popow – nauczyciel z Krajewa-Korytek. Zamordowany w czerwcu 1943 roku pod Sławcem;
12. Czesław Wyrzykowski – nauczyciel z Wiśniewa. Zamordowany w czerwcu 1943 roku w lesie pod Sławcem;
13. Nieznanego imienia Uruski – nauczyciel szkoły powszechnej w Prosieniczy. W czasie wojny przebywał w Szumowie. W 1943 roku został wywieziony przez Niemców do Czerwonego Boru i tam rozstrzelany;
14. Ludwik Kraszewski – kierownik szkoły powszechnej w Szczodruchach. W 1943 roku został

skierowany do obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu. Prawdopodobnie został zamordowany w 1944 roku;

15. Nieznanego imienia Polkowski – nauczyciel szkoły (brak dokładnych danych o placówce). Został wzięty jako zakładnik i zamordowany w więzieniu w 1943 lub 1944 roku.

6. NAUCZYCIELE, KTÓRZY ZAGINĘLI BEZ WIEŚCI W LATACH II WOJNY ŚWIATOWEJ

1. Antoni Korsak – nauczyciel szkoły powszechnej w Wygodzie;
2. Ludwik Bukala – nauczyciel szkoły powszechnej w Wygodzie;
3. Andrzej Koncewienko – nauczyciel szkoły powszechnej w Szczodrach (z pochodzenia Rosjanin);
4. Władysław Dybowski – nauczyciel szkoły powszechnej w Szczodrach;
5. Kazimierz Kosmowski – nauczyciel z rejonu Zawad;
6. Zofia Mazurkiewicz – Szumowo;
7. Władysław Mazurkiewicz – Szumowo;
8. Józef Leszczyński – Szumowo;
9. Rudolf Gohling – Ożary;
10. Stefania Gohling – Ożary.

7. NAUCZYCIELE WIĘZIENI, WYWIEZIENI NA PRZYMUSOWE ROBOTY W GŁĄB NIEMIEC LUB ZMUSZENI DO UKRYWANIA SIĘ PRZED PRZEŚLADOWANIAM I W CZASIE OKUPACJI HITLEROWSKIEJ

1. Stanisław Jakubiak – nauczyciel tajnego nauczania w Zakrzewie Starym. Wywieziony przez Niemców do Stutthofu, gdzie przebywał do wyzwolenia w 1945 roku;
2. Janina Jasionowska – nauczycielka tajnego nauczania w Zambrowie. Przebywała przez 2 tygodnie w więzieniu łomżyńskim, później została zwolniona;
3. Helena Kiełczewska – nauczycielka tajnego nauczania w Zambrowie. Przebywała przez 2 tygodnie w więzieniu łomżyńskim, później została zwolniona;
4. Jan Łodziński – nauczyciel tajnego nauczania w Zambrowie. Przebywał przez 2 tygodnie w więzieniu łomżyńskim, później został zwolniony;
5. Ignacy Polak – nauczyciel. Ukrywał się przed Niemcami;
6. Franciszek Pastorczyk – kierownik szkoły w Ostroźnem. W 1944 roku Aresztowany przez Niemców i umieszczony w więzieniu, w którym przebywał do czasu wyzwolenia;
7. Anna Czarnecka-Szyld – nauczycielka tajnego nauczania w Kołakach. W sierpniu 1944 roku wywieziona przez Niemców na roboty w głąb Niemiec;
8. Jadwiga Szubart – nauczycielka tajnego nauczania w Targoniach Wielkich. Ukrywała się przed Niemcami w 1943 i 1944 roku;
9. Józef Szubart – nauczyciel tajnego nauczania w Targoniach Wielkich. Ukrywał się przed Niemcami w 1943 i 1944 roku;
10. H. Szarkowska (lub Szarkowa) – nauczycielka tajnego nauczania w Zagrobach-Zakrzewie. Aresztowana przez Niemców i umieszczona w obozie od 13 lutego 1944 roku do maja 1945 roku;
11. Bolesława Szymańska – nauczycielka tajnego nauczania w Pęczratce. Aresztowana wraz z mężem Stanisławem, zwolniona po 2 dniach;
12. Marian Łabanowski – nauczyciel szkoły powszechnej w Osowcu. Przebywał kilka miesięcy w więzieniu. Zwolniony w pierwszej połowie 1944 roku;
13. Zofia Przeszrzelska – nauczycielka szkoły powszechnej w Baczach Mokrych. Poszukiwana przez Niemców musiała się ukrywać do jesieni 1944 roku. Zmarła na gruźlicę w 1946 roku w Rząśniku;
14. Franciszek Grosfeld – kierownik szkoły w Kossakach Borowych, nauczyciel tajnego nauczania. Aresztowany przez Niemców. Przebywał w obozie Gross-Rosen do chwili

wyzwolenia;

15. Józef Kiełczewski – nauczyciel tajnego nauczania w gminie Zawady i w Zambrowie.

Przebywał w więzieniu;

16. Feliks Jarząbczyk – nauczyciel szkoły powszechnej w Wygodzie. Przebywał w więzieniu;

17. Władysław Gadomski – nauczyciel w Mroczkach. Przebywał w obozie;

18. Stanisław Najda – nauczyciel tajnego nauczania w Goskach-Pełkach. Przebywał w obozie.

8. SZKOLNICTWO W POWIECIE ZAMBROWSKIM W LATACH 1944-1945

10 sierpnia 1944 roku w godzinach przedpołudniowych wojska II Frontu Białoruskiego (szczególnie 49 Armia i 3 Armia) przeszły do natarcia na wschodnie ziemie powiatu zambrowskiego. 13 sierpnia wyzwolono Wysokie Mazowieckie i Goniądz. 3 Armia nacierająca na lewym skrzydle frontu wyszła na rubież Mężenin-Wysokie Mazowieckie. 22 sierpnia 1944 roku wojska 3 Armii (przy silnym wsparciu lotnictwa szturmowego 4 Armii Powietrznej) po uporczywych walkach wyzwoliły Zambrów.

10 września o godzinie 15.00 rozpoczęto natarcie w kierunku Łomży. Po całonocnych bojach z 12 na 13 września 1944 roku oraz wyparciu Niemców z bunkrów i umocnień rano 13 września 1944 roku zajęto Łomżę.

Według komunikatów wojennych wyzwolono:

19.08.1944 roku – Kołaki, Czarnowo-Undy i stację kolejową Kołaki Kościelne;

22.08.1944 roku – Zambrów, Długobórz i Poryte Jabłoń;

23.08.1944 roku – Szumowo i Czerwony Bór;

24.08.1944 roku – Bacze Mokre, Głęboz Wielki, Podbiele i Prosenicę;

25.08.1944 roku – Gniazdowo i Lubotyń;

28.08.1944 roku – Ostrów Mazowiecką.

II Frontem Białoruskim dowodził gen. armii Gieorgij Zacharow. Dowódcą 3 Armii był gen. płk. Aleksander Gorbatow. Dowódcą 49 Armii był gen. lejtn. Iwan Griszin.

Pod koniec sierpnia 1944 roku ziemie powiatu zambrowskiego zostały całkowicie wyzwolone.

Nauczycielstwo prowadzące tajne nauczanie stanęło pierwsze do pracy w odrodzonej szkole polskiej. Na ziemiach powiatu na wezwanie władz polskich i pierwszego inspektora szkolnego w Łomży Franciszka Wasążnika (któremu nowe władze powierzyły to stanowisko i akcję organizowania szkolnictwa w powiecie) rozpoczyna się nowy okres szkolnictwa w polskiej szkole. Zamyka się historia tajnego nauczania w powiecie zambrowskim.

Bezpośrednio po wyzwoleniu ziem powiatu zambrowskiego nauczyciele, którzy pozostali na tym terenie, zaczęli organizować pracę w szkołach. Już we wrześniu 1944 roku rozpoczęto pracę w Szkole Podstawowej w Zambrowie. W tym samym czasie Franciszek Wasążnik organizuje w Zambrowie Inspektorat Szkolny. Drugim pracownikiem Inspektoratu, mianowanym przez Kuratorium, zostaje Tadeusz Czaykowski.

Miesiąc później, w październiku 1944 roku, powołano do życia Koedukacyjne

Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcące w Zambrowie. Inicjatorką zorganizowania Liceum była dr Stanisława Osiecka, którą władze szkolne mianowały dyrektorką tejże placówki. Gimnazjum i Liceum w Zambrowie działało w mieście do czasu przeniesienia do Łomży.

W archiwum Zarządu Głównego Związku Nauczycielstwa Polskiego w Warszawie znajduje się pismo z dnia 28 listopada 1944 roku adresowane do Kuratorium Okręgu Szkolnego w Białymstoku przez Koedukacyjne Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcące w Łomży z tymczasową siedzibą w Zambrowie, w którym stwierdzono, że na podstawie tajnego nauczania przyjęto do placówki następującą ilość uczniów:

do klasy I – 22;

do klasy II – 15;

do klasy III – 9;

do klasy IV - 10.

Uczniowie przyjęci na zasadzie świadectw wydanych przez tajne nauczanie stanowili 56% ogólnego stanu uczniów.

W tym samym okresie powstały szkoły podstawowe na terenie powiatu zambrowskiego. W nich swoją pracę rozpoczynali zarówno nauczyciele, którzy prowadzili tajne nauczanie, jak i tacy, którzy wrócili na wyzwolone ziemie z innych powiatów i województw.

Brakowało budynków szkolnych. Te, które nie zamieniły się w gruz, pozostawały zniszczone i zdemolowane przez okupanta. Brakowało również pomocy naukowych i sprzętu. Praca zaczynała się więc u podstaw.

Nauczyciele i uczniowie nie zrazili się jednak trudnościami. Uczyli się i wychowywali w bardzo trudnych warunkach lokalowych, jak i materialnych.

Powstawały pierwsze ogniska Związku Nauczycielstwa Polskiego:

1. Chlebotki z siedzibą w Zawadach – prezesem został Józef Szubart, nauczyciel tajnego nauczania;
2. Kołaki – prezesem został Wacław Kołomyjski;
3. Puchały – prezesem został Feliks Jarząbczyk;
4. Szumowo – prezesem została Janina Saniewska;
5. Rutki;
6. Zambrów.

Działalność Oddziału Powiatowego Związku Nauczycielstwa Polskiego w Łomży datuje się od września 1954 roku. Pierwsze statutowe władze powołano do życia później. Prezesem został Eugeniusz Kraszewski – dyrektor Liceum Pedagogicznego w Łomży. 16-17

listopada 1947 roku odbył się Zjazd Powiatowy Członków ZNP z powiatu łomżyńskiego. Brali w nim udział także nauczyciele obecnego powiatu zambrowskiego, który stanowił nieodłączną część powiatu łomżyńskiego. Na zjeździe wybrano nowe władze Związku. Prezesem został Stanisław Jankowski, Członkami Zarządu: Tadeusz Czaykowski, Czesław Jemielity, Józef Stankiewicz, Franciszek Wasążnik, Maria Bejer i Anna Samojo.

W roku szkolnym 1944/1945 rozpoczęły naukę wszystkie szkoły podstawowe w powiecie zambrowskim. W latach następnych w wielu miejscowościach powstają nowe szkoły.

9. MATERIAŁY I BIBLIOGRAFIA

Do opracowanie historii tajnego nauczania w powiecie zambrowskim oraz walki i martyrologii nauczycieli w okresie okupacji hitlerowskiej posłużono się wieloma materiałami oraz dokumentami.

Wstępne rozeznanie o tajnym nauczaniu w powiecie zostało dokonane w styczniu 1970 roku. Nauczyciele i kierownicy szkół powiatu w drodze przeprowadzonych wywiadów oraz spotkań ze społeczeństwem wsi i miast wchodzących w skład obwodu szkolnego ustalili: w jakich miejscowościach było prowadzone tajne nauczanie, ile działało kompletów lub grup tajnego nauczania i kto je prowadził. Ponadto dokonano ewidencji nauczycieli, którzy pracują w powiecie zambrowskim, a w czasie okupacji prowadzili tajne nauczania na terenie kraju. Dokonano także ewidencji osób, które na powyższy temat mogły udzielić dokładniejszych informacji. Są to przede wszystkim: sołtysi wsi, byli uczniowie tajnych kompletów, rolnicy, których domy stanowiły miejsca pracy tajnych kompletów.

W 1971 roku kierownicy wszystkich szkół podstawowych w powiecie wypełniali ankietę dotyczącą walki i martyrologii nauczycieli w okresie II wojny światowej.

Dokonano dokładnej ewidencji:

1. Nauczycieli, którzy zginęli podczas działań wojennych (1939-1945);
2. Nauczycieli zamordowanych w więzieniach i obozach koncentracyjnych;
3. Nauczycieli straconych w egzekucjach;
4. Nauczycieli zamordowanych w okresie wojny lub wcześniej w innych okolicznościach;
5. Nauczycieli, którzy zaginęli bez wieści w latach wojny.

Owa ankietę pozwoliła także na ustalenie sieci placówek (przede wszystkim szkół podstawowych) w powiecie i ich stopnia organizacyjnego.

Sprawdzono powtórnie nazwy miejscowości, w których działały komplety tajnego nauczania. Skonfrontowano dane uzyskane wcześniej – w pierwszej informacyjnej ankiecie.

W 1972 roku przystąpiono do weryfikacji ankiet z 1945 roku „Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji”. Ogółem otrzymano 15 ankiet z następujących szkół powiatu zambrowskiego:

1. Cibory Gałęckie;
2. Ciecioriki;
3. Kołaki;
4. Konopki Pokrzywnica;

5. Kossaki Borowe;
6. Lutostan;
7. Ożarki;
8. Poryte-Jabłoń;
9. Pęsy-Lipno;
10. Pęchratka;
11. Srebrny Borek;
12. Szczodruchy;
13. Targonie Wielkie;
14. Zagroby Zakrzewo;
15. Zambrów.

Ankiety te zawierały dane dotyczące:

- nauczania jawnego (od 15 czerwca 1939 roku do chwili wyzwolenia);
- nauczania tajnego (od września 1939 roku do chwili wyzwolenia);
- lokali szkolnych (bez umeblowania i wyposażenia meblowego);
- umeblowania i wyposażenia naukowego lokali szkolnych;
- nauczycieli, którzy (krócej lub dłużej) byli na liście pracowników danej szkoły pomiędzy 15 czerwca 1939 roku, a 15 czerwca 1946 roku.

Niektóre ankiety były wypełnione częściowo – nie zawierały wielu danych, a miejsca na wpisanie danych pozostawiano puste lub wpisywano „brak wszelkich danych”.

W czasie weryfikacji ankiet nie zmieniano danych liczbowych, ponieważ na wszystkich przypadkach pogrywały się one z danymi z ankiet z 1946 roku. Dużą trudnością był fakt, że w szkołach nie znaleziono żadnych dokumentów z okresu przedwojennego i okresu okupacji.

Na takich samych drukach wypełniano w roku 1972 nowe ankiety dla szkół podstawowych:

1. Rutki;
2. Modzele-Górki;
3. Kałużyczyn;
4. Kołomyja;
5. Zambrzyce Stare;
6. Szlasy-Mieszki (Śliwowo-Łopienite);
7. Szlasy-Lipno;

8. Zawady;
9. Łaś-Toczyłowo;
10. Puchały;
11. Wygoda;
12. Wiśniewo;
13. Szumowo;
14. Srebrny Borek;
15. Ostrożne;
16. Zanie.

Ze względu na brak informacji (wielu ludzi nie pamięta już nazwisk nauczycieli, ich dalszych losów, ilości oddziałów i uczniów w szkole) nie udało się wypełnić tych ankiet w pełni.

Z pozostałych szkół nie napłynęły żadne informacje, a kierownicy i nauczyciele nie podali nam odpowiedzi na pytania będące treścią ankiety.

Zwrócono szczególną uwagę na te miejscowości w powiecie, w których w latach wojny i okupacji prowadzono tajne nauczanie. W roku 1972 dokonano ankietyzacji wszystkich wsi powiatu zambrowskiego. Otrzymano wówczas:

- 33 ankiety dotyczące tajnego nauczania w poszczególnych miejscowościach powiatu;
- 165 ankiet niewypełnionych.

Ankiety z danymi o tajnym nauczaniu otrzymano z następujących miejscowości:

1. Łaś-Toczyłowo;
2. Rudniki;
3. Cibory Gałęckie;
4. Konopki-Pokrzywnica;
5. Konopki-Klimki;
6. Zambrzyce-Króle;
7. Czochanie;
8. Śliwowe;
9. Duchny;
10. Rutki;
11. Kalinówka-Basie;
12. Mężenin;
13. Kołomyja;

14. Gosie Małe;
15. Koty;
16. Gać;
17. Wyrzyki;
18. Wygoda;
19. Poryte-Jabłoń;
20. Ciecioriki;
21. Skarżyn Stary;
22. Zaręby-Krzteki;
23. Zaręby-Świeżki;
24. Goski-Pełki;
25. Tarnowo-Goski;
26. Szumowo;
27. Ostrożne;
28. Łętownica;
29. Pęchratka;
30. Srebrna;
31. Zaręby-Jartuzy;
32. Pruszki-Jabłoń;
33. Klimasze.

Zawierały one dokładne dane dotyczące:

- prowadzących tajne nauczanie;
- miejsc, w których odbywała się nauka, ilości uczniów pobierających naukę i klas, ilości dni w tygodniu, w których odbywała się nauka;
- okresu prowadzenia zajęć;
- opisu przebiegu tajnego nauczania.

Ostatnie dwa pytania ankiety posłużyły konfrontacji nazwisk nauczycieli więzionych i zamordowanych przez okupanta.

W 1970 roku zorganizowano w Zambrowie spotkanie wszystkich nauczycieli powiatu, którzy w latach wojny i okupacji prowadzili tajne nauczanie. Autor niniejszego opracowania nie był uczestnikiem tego spotkania. Po zapoznaniu się z protokołem wykorzystał niektóre zawarte w nim dane w niniejszej w swojej pracy.

W czasie gromadzenia materiałów do pracy przeprowadzono ze wszystkimi

nauczycielami wywiady i spotkania. Bezpośrednie rozmowy pozwoliły szerzej zapoznać się z warunkami pracy nauczycieli w okresie okupacji, prowadzonymi metodami pracy, itp. Od wielu nauczycieli otrzymano pisemne informacje na temat tajnego nauczania. Autorami tych opracowań są m.in.:

1. Franciszek Gosk – nauczyciel Szkoły Podstawowej w Zambrowie;
2. Weronika Kurzeja – nauczycielka Szkoły Podstawowej w Wądołkach Starych;
3. Melania Kaczyńska – nauczycielka Szkoły Podstawowej w Zambrowie;
4. Eugenia Pastorczyk – nauczycielka Szkoły Podstawowej w Laskowcu;
5. Franciszek Pastorczyk – nauczyciel Szkoły Podstawowej w Laskowcu;
6. Teofila Pęska – nauczycielka Szkoły Podstawowej w Zambrowie;
7. Zofia Radwańska – nauczycielka Szkoły Podstawowej w Szumowie;
8. Bolesława Szymańska – nauczycielka Szkoły Podstawowej w Zambrowie;
9. Helena Zaręba – nauczycielka Szkoły Podstawowej w Zambrowie;
10. Maria Sieńczak – nauczycielka Szkoły Podstawowej w Zambrowie.

Przeprowadzono także wiele wywiadów z uczestnikami tajnego nauczania (szczególnie w Zambrowie i Rutkach).

Bardzo wiele materiałów dotyczących tajnego nauczania dostarczył autorowi niniejszego opracowania Franciszek Wasążnik – były kierownik oświaty i kultury na teren powiatu łomżyńskiego w okresie okupacji hitlerowskiej.

Sporo interesujących danych przekazała Maria Kolendo z Białegostoku – członkini wojewódzkich władz oświatowych w czasie okupacji pełniąca odpowiedzialne funkcje w tajnym nauczaniu.

Przy pisaniu niniejszej pracy posłużono się następującą bibliografią i opracowaniami:

1. Opracowanie Franciszka Wasążnika z Łomży z 15 grudnia 1965 roku dotyczące tajnego nauczania w powiecie łomżyńskim w latach wojny i okupacji (fragmenty dotyczące powiatu zambrowskiego). Opracowanie w zbiorach prywatnych Marii Kolendo z Białegostoku;
2. Maszynopis powielany: Maria Kolendo „Z dziejów tajnego nauczania w latach okupacji (1941-1944) na terenie okręgu białostockiego”, Białystok 1966.
3. Praca magisterska Jana Żyłowskiego z Zambrowa „Wpływ przemysłu włókienniczego na rozwój Zambrowa”, marzec 1968 roku.
4. Pisma znajdujące się w archiwum Zarządu Głównego ZNP w Warszawie (nr sygn. 24/58, 24/59) dot. ilości uczestników tajnego nauczania przyjętych do Gimnazjum i Liceum w Zambrowie oraz dot. wykazu nauczycieli tajnego nauczania.

5. Bolesław Dolata „Wyzwolenie Polski 1944-1945”, MON, Warszawa 1971.